

Андрій Гурбик

УСТРОЄВІ ЗАСАДИ ГРОМАДСЬКОГО СУДОЧИНСТВА Й НАРОДНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

В загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених проблемам української литуаністики, важливе місце належить висвітленню народної правосвідомості представників найчисленнішої верстви українського середньовічного суспільства — селянства. Виконанню цього важливого наукового завдання особливо може посприяти чималий документальний матеріал, який відклався в ході діяльності т. зв. «копних» судів — вершини народної правничої творчості, аналогів яким в такій кількості джерел, крім земель Великого Князівства Литовського, Руського, Жомойтського (далі — ВКЛРЖ), практично не збереглося в актових матеріалах з історії європейського середньовіччя.

Однак відзначимо, що, незважаючи на достатню джерельну базу з декларованої проблематики, науковці не лише належним чином не аналізували останню в контексті еволюції ментальності (звичаєво-правової культури, правових уявлень, правосвідомості)¹, але недостатньо дослідженим ще залишається і фактологічний аспект діяльності громадських (копних) судів². Одним із останніх дослідників, хто системно вивчав зазначену тематику, був І. Черкаський, а його монографія побачила світ ще в кінці 20-х рр. ХХ ст.³ Проте вже тоді в передмові до вказаної книги академік М. Василенко зазначав, що І. Черкаський вивчав копні суди «виключно в статичному стані, їх еволюції, історії він не торкався... автор не зміг поставити свою працю і в зв'язок з економічним та суспільним життям українських та білоруських земель ХVI-ХVIII віків. Для цього й матеріалу тепер у розпорядженні науки обмаль і він ще не досліджений настільки, щоб на підставі його можна було робити наукові висновки та узагальнення»⁴.

Переходячи до розгляду фактологічного матеріалу щодо устрою копних судів, відзначимо, що останні загалом не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості середньовічних українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем на традиційному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни збиралися під відкритим небом на загальновідомих місцях. Так, жителі с Полчани Луцького повіту в

1564 р. сповіщали, що вони на віча-копи збираються на «обчом местце»⁵. Аналогічні місця згадували селяни в Красному та Голузі того ж повіту⁶. А в 1572 р. громада вказувала на таке «общее местцо... у церкви святого Миколи» в с. Бутетичах Володимирського повіту Волині⁷.

Традиційні місця копних судів могли існувати й поза поселеннями. В зазначений період у Луцькому повіті згадувалися копи поблизу с Яблунька, на які «громада старцове на местцу певном* под Яблункою зошлися», та селянський суд «над речкою Грушвицею на урочищу обчом» села Лише⁸.

На сусідніх білоруських землях ВКЛРЖ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями побутування традиційних вічових місць. Зокрема, документи згадували «коповища стародавние» та «капища старые» в селах Мінського, «месца звыклые» в селах Слоніського та Берестейського повітів⁹.

Для вирішення складних судових справ, які зачіпали інтереси декількох сусідніх сіл або міста й навколишніх приміських громад, селяни збиралися на границях громадських земель. Це, як свідчать джерела, теж були загальновідомі всій околиці місця, де традиційно проходили великі віча-копи. У 1583 р. в Луцькому повіті були зійшлися на копний суд «люди добрые, соседи околичные з... сел... Любча, Рудки, Козина, Ставу, Соловина, Душа, Навоза, Соколя, Смердина», які сповіщали: «...што ж мы визнаваем от весе копы, иж дей с тех сел... здавна о шкоды вшелякие з рожищанами (жителями с. Рожище. —) на границу... схоживались»¹⁰. Подібні традиційні місця зібрання великих віч не можна було переносити, що у селянській правосвідомості асоціювалося з непорушністю земельних меж (з одного боку) та з усвідомленням того, що на такій порубіжній копі кожен її учасник зобов'язаний обстоювати інтереси свого села або сім'ї, які зоставалися символічно «за спиною».

Відомі випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на порубіжжі сільських громад та сусідніх волостей, але й пограниччі повітів та земель ВКЛРЖ. Цікаво відзначити, що й жителі тих українських земель, які з ХIV ст. опинилися по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛРЖ, теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань, і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах на прикордонні. Зокрема, і в 1546 р. поблизу сіл Глинне та Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому «завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское на тых границах право с обеих

* Тут і надалі виділено нами. — А. Г.

сторон дають»¹¹. В цей же період поблизу села Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування «руды Грузское и поведили иж тут в тое долины права дають с обеих сторон, яко з Князства так и Тербовльського повету (Королівства Польського —), тут завжди на право ся зьеждчаем»¹². Як бачимо, селяни порубіжжя активно вирішували правові питання на традиційних місцях, незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні правовідносини сусідів, але й про копне судочинство. Селяни в 1546 р. сповіщали ревізорам: «дорога, которая идет от села Великого Князства Опарыпсов до села Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тое дороги врочищо Беседы и поведили, иж дей се тут сходят завжди на копу_село Опарыпеское и з селом Бродским и на права всякие»¹³.

Очевидним видається той факт, що селяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛРЖ з давніх давен й, можливо, ще до тих часів, коли українські землі перетнув кордон між вказаними державами. Тому і в подальшому українські селяни обстоювали своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: «...от давних часов и от предков о злодейство и о всякие кривды, яко з сел лядских (польських —), так и з сел Великого Князства повету Киевского, права себе дають»¹⁴.

Не слід вважати, що українські селяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛРЖ, злісно порушували законодавство чи не виконували якісь положення помісного права. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, але й для шляхти у XIV-XVI ст., оскільки в джерелах даного періоду зафіксовано, що в урегулюванні правовідносин на польсько-великокнязівському кордоні активну участь брали магнати й шляхта: «... тут права даем межю собою, яко з Великого Князства князи и панове, так с Корунны, людей ставят ку справедливости всякое речи» (1546 р.)¹⁵. Те ж саме стосувалося й державних урядовців ВКЛРЖ, про що свідчать матеріали опублікованих книг Литовської метрики. Зокрема, у 1523 р. (9 квітня) було видано великокнязівську грамоту з наказом Костянтину Івановичу Острозькому (на той час воеводі троцькому і старості брацлавському й вінницькому), щоб він «выехал с паны Корунны Полскою, и теж о квалты и кривды с obu сторон подданных наших... о всяки кривды подданных наших досмотрети и справедливость чинити, как бы на обе стороны подданным нашим кривды не было»¹⁶.

Аналогічною була ситуація і на сусідніх білоруських землях, по яких проходив кордон між Польщею й ВКЛРЖ. Зокрема, в 1586 р. селяни

згадували в Берестейському повіті урочище Побийконя, «где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звыкли»¹⁷.

Таким чином, згідно народної правосвідомості (щонайменше з XIV ст.) правомірними вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загальновідомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села і т. п. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, межі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг тощо. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомірними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення, заявляючи при цьому: «...тут перед тым от стародавних веков николи копа не бывала» (1599 р.)¹⁸.

Крім традиційних віч-коп на загальновідомих місцях селяни також вирізняли і т. зв. спеціальні копні зібрання, які при потребі збиралися на місці злочину. Метою таких «гарячих коп» було освідчення перед сусідами наслідків та слідів злочину й початок розслідування останнього. Причому вихід близьких сусідів та загалом жителів околиці на місце злочину у правосвідомості середньовічних селян вважався рівнозначним обов'язку. Це неодноразово підкреслювалося на копних судах досліджуваного періоду. В 1583 р. жителі сусідніх сіл Луцького повіту на копі про підпалення будівель в с. Кобча говорили, що вони «здавна... где колвек шкода, там схоживалися»¹⁹. І дійсно, цей загальний принцип часто підтверджується документальним матеріалом. У 1557 р., коли у володіннях села Літогощі Луцького повіту було «подрано бчолы у в острови», то «водле давного обычаю тут то (в острові. —) копу збирано»²⁰, тобто на місці злочину. А учасники копного розслідування із сіл Надчичі та Свищів Луцького повіту 1572 р. «выежчали на кгрунт свищовский, на тое местцо на поле за дубником, где забито человека озерянского»²¹. В даному випадку правовий принцип, коли сусіди зобов'язані були виходити на місце злочину, застосовувався не лише стосовно окремих господарств, а й щодо цілих територіальних громад, які поставали такими собі колективними «юридичними особами». Тобто жителі сусідніх сіл теж зобов'язані були виходити на місце злочину й допомагати шукати злочинця. А кожна громада відповідала за правопорядок та злочини, скоєні на її території, — тобто виступала колективним суб'єктом правовідносин.

Вказані принципи були широко вживаними й у правовому житті міст та навколишніх сільських околиць. 1596 р. «в месте Дубенском на улицы Швецкой, мешчане нашли тело человека забитого незнаемого, ко-

того не ведати если где индей хтось забивши подвез, або ли хто тут в месте забил»²². По даній справі урядник Дубна збирав копу не тільки з міщан, але й з жителів навколишніх сіл, які зобов'язані були прийти й довести свою непричетність до злочину.

У певних випадках розпочата на місці злочину копа могла переноситись на інше місце, коли, наприклад, її учасники відправлялись навздогін за злочинцем. Якщо сліди злочину приводили на територію села, містечка чи міста, то на межі їхніх земель копа продовжувалася. У 1583 р. в Луцькому повіті «копа, взявши след от пожарища отвела его из села Кобча до земли рожищское. Остановившись там на следу, вся копа послала в сельцо Свинюхи и звала жителей, чтобы шли на след». Але не дочекавшись нікого, учасники копи «приговорили все села Рожищские за их невыход к уплате всех убытков»²³. Даний вирок підтвердив возний і вписав його до Луцьких гродських книг, встановивши термін відшкодування збитків.

На нетрадиційних місцях віча-копи відбувалися і в тих випадках, коли розглядалися питання про спірні межі оранки, пасовищ, сінокосів. Тоді селяни сходились, як правило, на спірній ниві²⁴.

Загалом же такі «гарячі» (термінові, невідкладні), інколи рухливі копи, які збиралися на місці чи слідах злочину або спірних межах земель, часто асоціювалися у народній правосвідомості не з повноправним вічем-копою, а лише з допоміжною слідчою копою. Результати останньої згодом лягали в основу рішення великої копи, зібраної на традиційному місці.

Окрім правила збиратися винятково на звиклих місцях, іншим важливим чинником правомірності копи вважався обов'язковий вихід на збори всіх жителів села чи містечка (по крайній мірі представників кожного дворогосподарства). Часто для розгляду складних справ на копі зобов'язані були ставати і жителі навколишніх сіл. Коло обов'язкових учасників копних зборів поступово могло змінюватися, хоча в кожний конкретний період всі жителі копної околиці чітко знали, хто зобов'язаний на перший же заклик сусідів прийти на копу.

Судові околиці на українських землях XIV-XVI ст. формувалися поступово і мали два рівні. Перший становила околиця, яка включала жителів однієї територіальної громади (села, містечка, групи приселків). Другий рівень складала околиця, сформовані з декількох територіальних громад, землі яких мали спільні межі (це були невеликі волостки, або частини більших волостей).

Згідно середньовічної правосвідомості всі жителі копної околиці, які оповіщалися про збори копи, зобов'язані були прийти на традиційне

місце (чи місце злочину у випадку «гарячої» копи) й брати активну участь у вирішенні справи. У противному разі вся вина могла бути покладена на відсутніх. Дане положення звичаєвого права словесно втілювалося, як правило, у формулу «невыход всигды платить шкоду»²⁵.

Зазначена правова норма стійко утримувалася не лише у звичаєвих правовідносинах, але й була кодифікована державним законодавством. Зокрема, у Вислицькому Статуті 1347 р. польського короля Казимира III Великого (1333-1370), який був чинний на західноукраїнських землях, було записано: «О злодею, имает быть погоня за ним от сусед. Нагот кметь (селянин. —) жаловал на своих суседов, иж ему в ночи конь украден. .. просил абы с ним во след пошли за злодеем (навздогін по слідах. —), и они не хотели, а у том ему конь изгынул. Мы сказуем: суседом, на ком та вина, коня заплатить»²⁶.

Аналогічне положення в 1435 р. «оуложил» галицький староста Михайло Бучацький, кодифікувавши місцевий звичай, коли околиця зобов'язана була йти з потерпілим за «злодеєм гарячим пытом (одразу ж по свіжих слідах. —)»²⁷.

На терені ВКЛРЖ у XV ст. положення звичаєвого права про копні околиці найбільш детально були викладені в Судебнику 1468 р. великого князя Казимира IV Ягеллончика (1440-1492) (з 1447 р. — короля польського). Судебник, який був першою спробою кодифікації норм кримінального права у ВКЛРЖ, чітко зафіксував таку рису середньовічного права, як необхідність публічного розгляду всіх кримінальних справ, та підкреслив особливу роль у судочинстві XIV-XV ст. судових околиць. Рішення жителів околичних сіл часто ставало вирішальним у виборі міри покарання. Так, ст. 17 Судебника передбачала, якщо злочинець «перво (вперше. —) будеть украд, и околица будеть перво злодейства на него не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему платити татбу... и вину»²⁸, тобто відшкодував збитки та лише платив штраф. То згідно ст. 18 «коли тать (злочинець. —) . . . будеть первой того крадывал а любо мучиван (піддавався слідчим тортурам. —) , а и сведомо то будеть околицы... ино его обесити (повісити. —)»²⁹. Таким чином, державним законодавством ВКЛРЖ узаконювалася важлива риса селянської правосвідомості, коли міру покарання визначала околиця і суворість кари залежала не лише від кваліфікації злочину, але й від законопослушності співгромадян — «доброї» чи «злої» слави в околиці.

Судебником 1468 р. кодифікувався не лише обов'язок сусідів «околичних» виходити на заклик потерпілого, але й звичай, який зобов'язував скривдженого сусіда тут же оповістити про виявлені будь-які протиправні дії в околиці (сліди злочину, знайдення крадених речей, чужої

худоби і т. п.). Зокрема, ст. 23 передбачала: «А коли бы кто коня, а либо клячу знашол блудящую (блукаючу. —) или иные который речи изнайдеть, ино оповедати околици»³⁰. Одним із правил дотримання правопорядку в околиці, згідно народної правосвідомості, була повна відповідальність господаря за поведінку його гостей. І Судебник 1468 р. вже чітко формулює положення, згідно з яким той мешканець околиці, який приймає у себе підозрілих людей, «который будет лежьи держати у своем дому тайно, а соседом околицы не оповедаеть»³¹, повинен відповідати за злочини, скоєні в околиці в той час.

Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588) більш широко, ніж Судебник 1468 р. зафіксували у відповідних артикулах положення звичаєвого права про околицю. Статут 1529 р. чітко стояв на захисті прав благонадійних жителів околиці, фактично звільнивши останніх від відповідальності та видачі на слідчі тортури. Це, зокрема, стосувалося тих околичних сусідів, які хоча й були запідозрені у злочині, але раніше «не были в жадном подозрени и в поволаны (не підозрювалися й не звинувачувалися у причетності до злочину. —) от околичных соседов и платежу жадного за злодейство не чинили» (р. XIII, арт. 25)³². Той же мешканець околиці, який вважався неблагонадійним, «перед тым у злодействе от околицы поволан был, або за то платеж чинил, або в книгах чорних написан был»³³, повинен був бути допитаний якнайсуворіше: «...маеть на муку выдан бытии»³⁴.

Були кодифіковані Статутом 1529 р. і ті народні уявлення, які висувалися до жителів околиці, що могли виступати свідками у важливих справах при розгляді останніх в громадських судах. Перш за все свідки повинні були бути благовірними «хрестьяны, которые бы на каждый год в плебанов або в попов своих на исповеди бывали, а ни у [злой] славе межы околицы» (р. VIII, арт. 5.)³⁵. Причому, вказана норма не була побіжною, а трактувалася детально: «А хотя бы хрестьяне, будь латьшского або греческого закону, которые божьего тела не принимают (не причащаются. —) и на исповедь не ходят, тые в жадном сведецтве перед правом не мають допущоны быти»³⁶. Таким чином, околиця чітко слідкувала за дотриманням сусідами норм християнської моралі та церковних приписів, від чого могло навіть залежати визначення правоздатності співгромадян. Іншою важливою вимогою до свідків була їхня належність до околиці — тобто проживання по сусідству, що в певних випадках важило навіть більше, ніж належність до шляхетського стану: «А веджо не таковыя маот ся розумети светки (свідки. —), штобы была шляхта, але тые светки шляхта и люди добрые, неподозрены, которые будуть суседи близкие и сумежники, тые годнейшие будуть ку сведецтву, нижли тые шляхта,

которые не граничники и не сумежники» (р. VIII, арт. 4.)³⁷. Статутом 1529 р. передбачалось також, що той мешканець околиці, який убив злочинця, захищаючи своє майно, «назавтрее ж... вземши сторону и околичных соседов, маеть то обестити (оповістити. —) и послати тую ж сторону до того пана чий есть человек» (р. XIII, арт. 20)³⁸.

Статут 1566 р. також підкреслював велику роль судової околиці як в боротьбі зі злочинністю, так і в освідченні обставин того чи іншого злочину. У випадку вбивства або знайденні тіла вбитого передбачалось «скоро по оном кгвалте того ж часу и того забитого мает оповедати и сказати околичным соседом своим» (р. XI, арт. 2)³⁹. Відзначалась і широко вживана в звичаєвому праві норма, згідно з якою потерпілий, який «поднял след шкоды свое», повинен був «собравши людей добрых околичных соседов водле давного обычаю» гнатися за злочинцем (р. XIV, арт. б)⁴⁰.

Статут 1588 р. передбачав звернення за допомогою до жителів околиці у випадку земельних спорів: «...яко се то придавати звикло от околичных соседов границами и межами прилеглых ку тому кгунту о который право идеть» (р. IX, арт. 3)⁴¹. Якщо ж потерпілий у погоні ловив злочинця, то, «поймавши, мает наблизшим по дорозе той людем околичным... то оповедати» (р. XIV, арт. б)⁴². Особливо важливо, що Статут 1588 р. зафіксував розміри околиць: «...если бы уквивжоный злодейством хотел шкоды своее доходити копою, тогды вси в той околицы в околь на милю* со всех чотырех сторон мают... на копу сходитися» (р. XIV, арт. 9)⁴³. У справах про вбивство невідомої людини розміри встановленої судової околиці збільшувалися. У подібних випадках за Статутом 1588 р. «копа мает быти чинена в околь по две мили» (р. XI, арт. 26)⁴⁴.

Зазначені статутіві постанови щодо околиць фактично зафіксували давні положення народного звичаєвого права, оскільки в XIV-XV та в кінці XVI ст. вони активно використовувалися в громадських судах. Так, у 1596 р. у Луцькому повіті в справі про вбивство у с Вишкові невідомої людини на копу збирали «всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковом мешкающих»⁴⁵. А то були жителі сіл Жидичина, Теремного, Вортнева.

Таким чином, згідно з народною правосвідомістю XIV-XVI ст., повноправними вважалися лише ті віча-копи, які збирали всіх жителів околиці, що мати спільні межі з поселенням, де стався злочин, і були на відстані однієї милі від останнього. Перевірена й закріплена практикою громадського судочинства вказана правова норма була згодом юридично оформлена Судебником 1468 р. та Статутами ВКЛРЖ (1529, 1566,

* 1 миля = 7 верстам (1 верста = трохи більше 1 км).

1588 pp.), хоча в ході колонізації цілих земель, створення нових поселень та їх ущільнення створювалися все нові судові околиці й модифікувалися старі. Вдосконалювалися і правові норми. Тому неможливість швидко розкрити вбивства незнайомих людей виробила звичай збільшувати традиційні розміри судової околиці вдвічі. І вже в третій Статут 1588 р. входить норма про двомильну околицю для злочинів зазначеної кваліфікації. Тобто на копи подібного типу обов'язково повинні були з'являтися не лише жителі «суміжних» поселень, а й «заграничних» (тобто тих, які не мали спільних меж з селом, в якому скоєно злочин).

Важливо відзначити, що з-поміж сусідніх поселень волості центром судової околиці в кожному конкретному випадку ставало те село, в якому скоювався злочин. І лише тоді по відношенню до нього визначалися сугранні поселення, які обов'язково приходили туди на копу. Таким чином, кожне село могло стати центром околиці, відповідно сусідні з ним села в радіусі однієї милі ставали «околичними». З часом жителі кожного села вже чітко знали, з якими навколишніми громадами і куди вони повинні сходитися на віче. Тобто кожна громада була членом стількох судових околиць, скільки сусідніх сіл межувало з її землями.

Участь саме околичних сусідів у копі, як вважали селяни, надавала особливої ваги її рішенням. Тому дану обставину вони завжди прагнули відзначити. У 1553 р., добиваючись виконання вироку копного суду, київський городничий Іван Григорович Служчич підкреслював, що це «копа люди обаполный суграничники присудили»⁴⁶. Це ж відзначали всі сусіди околичні з сіл Суска, Холонева і Острога Луцького повіту, які «з товаришми, з суседами своїми посторонними сел околичных» були зібрані на віче 1571 р. «правом своим копным»⁴⁷. В даному випадку судову околицю становило три сусідніх села. Хоча на тій же Волині зустрічалися й більші околиці. Так, в 1571 р. збиралися селяни «на копу до Подрежья, то есть з сел Асонович, Угла, Подлее, Селца, Ситович, Грушовна... только подданные кнегини Ивановое Четвертенское... Литогошские, которые также, яко и мы на копу сходитися иовинни на коле не были»⁴⁸. Як бачимо, селяни не лише чітко фіксували всіх присутніх на копі, але й визначали відсутніх, що при певних обставинах могло покласти на останніх відшкодування всіх збитків потерпілому (тобто вступав у дію згадуваний звичай «невыход платить шкоду»).

Як свідчать документальні матеріали, кількість сіл, які входили до українських судових околиць, коливалася в середньому від 3 до 7, хоча інколи вказані параметри могли суттєво змінюватися, а тому траплялися судові околиці з досить значною кількістю «сходатаев». Так, в 1583 р. у Луцькому повіті потерпілий із с. Оржище «собрал людей добрых, сосе-

дей околичных, смежных сходатаев Рожицских, из всех сел, ниже поименованных: из Любча, из Рудки, из Козина, из Стаева, из Соловина, из Дуща, из Навоза, из Соколя, из Смердина; сверх того людей сторонних: из Суска, из Володковщины, из Носачевич, из Лукова»⁴⁹ — всього 13 сіл околиці.

Характерно, що одне й те ж село могло входити до різних судових околиць. У 1567 р. на копі в Луцькому повіті були присутні жителі сіл Змуча, Бруховичів, Велицька і Порська, а згодом на іншій копі в цьому регіоні вже були присутні селяни зі Змуча, Порська, Волі Жмуцької, Мельниці, Углів та Підліс⁵⁰. Як бачимо, села Змуч і Порськ у першому випадку брали участь в громадському суді однієї околиці, а іншому — другої. На копу до с. Підріжжя в 1571 р. приходили вже жителі Арсонович, Углів, Підліс, Сельця, Ситович і Грушівна⁵¹, тобто селяни двох сіл (Углів і Підліс), які брали участь і в попередній копній околиці.

На сусідніх білоруських землях кількість сіл, які становили копу околицю, коливалася в середньому від 5 (Мінський, Пінський повіти) до 9 (Берестейський повіт). Хоча як виняток згадувалася і околиця з 18 сіл⁵².

Важливо відзначити, що, згідно з народною правосвідомістю, участь у громадських копних судах зобов'язані були брати всі жителі околиці, незалежно від їх правового статусу. Як свідчать тогочасні джерела, і приватні піддані, і великокнязівські (замкові) селяни однаково активно регулювали міжселянські відносини з допомогою копного права. Причому, документальні матеріали чітко фіксували юрисдикцію підданих, які брали участь у копних судах. Так, опис копи в Луцькому повіті (1575 р.) згадує «судей правá копного и людей обчих», які були «люди панов разных...»⁵³ (князівські, шляхетські та церковні піддані). У 1567 р. в тому ж повіті копу збирали лише «подданные его королевское милости Брюховецкие»⁵⁴. А на копному суді в 1583 р. (Луцький повіт) «опыт чинили» у великокнязівських «подданных до замку Луцкого належачих»⁵⁵.

Жителі сіл, які були розташовані поблизу міст, часто брали участь в спільних з городянами вічах-копах. Причому, у правосвідомості селян міщани виступали як рівноправні учасники правовідносин, які зобов'язані були ставати на копі й виконувати всі традиційні копному праву судові дії.

В свою чергу й городяни вимагали від селян участі в міських копних судах для ефективного й швидкого розслідування злочинів. Згаданий звичай був кодифікований третім Статутом ВКЛРЖ 1588 р., в якому передбачалося, що на «копе повинни ставати... з местечек и з сел околичных по три человека старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (р. XI, арт. 26)⁵⁶. Прикладом таких сумісних коп був

копний суд в містечку Любче у 1568 р. (Луцький повіт), на якому були «войты и тиуны усих чотырох частей Любецких», а також вїт села Богушова⁵⁷. На цій копі селянин Лаврик з Богушова був засуджений на смерть за переховування крадених речей. В даному випадку важливо відзначити, що копа, яка відбулася в містечку, вважала себе правомочною виносити навіть смертні вироки жителям навколишньої околиці.

При необхідності селяни вважали правомірним запрошувати на копу жителів міст, і навіть віддалених, як у випадку з копою у Володимирському повіті (1590 р.), коли в с Суходолах були присутні «месчане володимирские... за уживанем и прозбою... усей громады мужов подданных Суходольских»⁵⁸. Аналогічними були й зворотні випадки, коли селяни, «люди до копы належные», виступають в міських судах, зокрема, у Володимирі (1593 р.)⁵⁹.

Характерно, що в спільних селянсько-міщанських копах брали участь не лише жителі багатьох великокнязівських та приватних міст, а й міст, які користувалися магдебурзьким правом. Так, в справі про крадіжку вола у жителя м. Дубна (1575), «будучи поблизу в соседстве водле стародавнього, а звиклого обычаю и повинности», зійшлися «на право копное все мужи з Любитова, Дубна и Колождена»⁶⁰. Дубно в даний період було невеликим містом з магдебурзьким правом, але незважаючи на це, його жителі продовжували користуватися і «копним правом», яке було властиве для правового життя навколишніх громад. Спільно з селянами, крім названих вже Дубна й Володимира, використовували копне право й інші українські міста з магдебурзькими привілеями: Житомир, Луцьк, Овруч, Остер та ін.⁶¹

В містах України, які перебували у складі ВКЛРЖ, окрім того відбувалися й самостійні збори міщан, які по формі були близькі до копних судів. За спостереженнями П. М. Саса, збори володимирських міщан на Волині у першій половині XVI ст., які проходили під назвою «громада», мали ряд спільних рис з копами сільських судових околиць⁶², що, незважаючи на певні відмінності (соціальний та кількісний склад учасників, компетенцію і т. п.), дає підстави твердити про спільні риси правової свідомості (щодо форми та процедури судочинства) селян і міщан України в досліджуваний період.

Загалом процесуальне право того часу мало звинувачувальний характер. Тобто судовий процес, згідно з народною правосвідомістю, розпочинався лише після того, коли потерпілий сповіщав околиці про злочин і сам розпочинав розслідування, зібравши сусідів на копу. Саме так було в Луцькому повіті (1575 р.), коли «подданные мосорские, за кривдою и за викурением бчол своих во властном кгрунте мосорском зобрали

копу»⁶³. Ініціатором суду в с. Мосорському, як бачимо, були ті співгромадяни, в яких з бортей викрали мед.

На розширені копи скликали до себе жителів сусідніх поселень, як правило, селяни з потерпілого від злочину села. У 1569 р. житель с. Вижва Володимирського повіту Семак «ездил звати на копу подданных его милости князя Вишневецкого видютских, иж дей подданным вижовским побили свиней и вепров»⁶⁴. Тобто суд копи потерпілі зібрали в поселенні, у якому було скоєно злочин. Часто ініціатором копи на території села чи міста могли бути сторонні особи, які зазнали збитків у данних поселеннях. Так, у 1569 р. в Луцькому повіті посполиті, «збивши купу людей Любецких шли есмо следом». Сліди злочину привели до сіл Бабине й Хрестень, тоді любецькі селяни «ходили есмо до людей бабинских, абы они на след вышли»⁶⁵. У тому ж повіті в 1575 р. поблизу с Омелене був пограбований «мещанин луцкий Якуб орменин (вірменин. —)», після чого «писар войтовский места Луцкого, лентвойт, бурмистр и рядец... посылали до панов Гурков до Омеленое мещанина луцкого Семена, просячи их, абы водле звиклого и правного обычаю копу зобрати казали, кгда ж ся тот разбой на властном кгрунте их стал»⁶⁶. Вказані документи зафіксували досить давній правовий звичай. Адже згідно з середньовічною правосвідомістю територіальні громади міста чи села несли повну відповідальність за правопорядок і злочини, скоєні на їхній території, та зобов'язані були їх розслідувати (навіть якщо потерпілий і не був членом громади).

Зазначена правова норма була властива ще правосвідомості членів громади-верви періоду Київської Русі і увійшла до Руської Правди. Згідно із ст. 20. Короткої редакції Руської Правди* (або Короткої Правди (далі — КП)), верв платила «віру», коли на її території було вбито огнищанина, а громада не розшукувала або приховувала вбивцю. І лише знайдений вбивця відповідав за злочин самостійно, а громада-верв звільнялася від відповідальності⁶⁷. Стаття з Поширеної Правди (далі — ПП) в основному повторювала ст. 20 КП про колективну відповідальність верви, якщо вона не знайде конкретного вбивцю «княжего мужа», вбитого на її території⁶⁸. А статті 69 і 70 ПП передбачали відповідальність територіальної громади за викрадення бобрів з її території⁶⁹, оскільки боброві угіддя являли виключно феодалну власність.

У XIV-XVI ст. відбулася певна трансформація зазначених правових норм. В даний час, як свідчать документи, вже часто перед повітовою адміністрацією відповідала не громада, а шляхтич, який володів селом.

* Створена в Києві у 60-70 рр. XI ст.

Тому, в міру переходу селянських земель в руки феодальної знаті, все частіше за правопорядок і злочини в селі перед сторонніми особами відповідала не громада, а феодальний власник громадської землі. Останній через це часто виступав і ініціатором скликання копних судів⁷⁰.

Загалом народні копи, зібрані магнатами, шляхтою або ж представником великокнязівської влади на місцях, жителями околиці вважалися вповні правомірними, хоча й були нововведенням у порівнянні з попередніми часами, коли копу збирав лише потерпілий. Це пояснювалося перш за все зростанням ролі доменіального судочинства у приватних селах магнатів і шляхти. Етапними моментами останнього були земський привілей 1447 р., Судебник 1468 р. та Перший Статут ВКЛРЖ 1529 р.⁷¹, а також намагання великокнязівської адміністрації в статуту епоху максимумно контролювати місцеве громадське судочинство, добиватися його уніфікації й перетворення в допоміжну ланку повітових судів (городських, підкоморських, земських). То ж у другий і третій Статути 1566 і 1588 рр. вже входять положення, за якими ініціювати громадський суд могла повітова адміністрація. Замковий уряд через возного скликав копу у випадках вбивства невідомої людини та коли розпочате в повітовому (городському, земському, підкоморському) суді розслідування вимагало т. зв., «слідчого експерименту» на місці. Одним із способів скликання копи Статути (1566, 1588 рр.) визначали усне оповіщення на багатолюдних місцях, «взываючи через возного оголошеньем на торгах при костелах и везде о том давали знать» (1566 р. — р. XI, арт. 31; 1588 р. — р. XI, арт. 26)⁷². Вказані статутіві артикули значною мірою перегукуються зі ст. 32 і 34 ПП про «заклик» та «заповідь на торгу»⁷³ Київської Русі.

В правовій практиці України XVI ст. зазначені положення Статутів були досить поширеним явищем, і ми дійсно спостерігаємо, як луцький староста, скликаючи у 1596 р. копу в справі про вбивство поблизу села Випіків, «заховуючись водлуг права посполитого... листом своим врядовым всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковом мешкающих, обослал, абы на тое местце, где забитый есть найден на копу... собралися»⁷⁴.

Аналізуючи теоретичний аспект еволюції правосвідомості, відзначимо, що перехід ініціативи в початку судового процесу від потерпілого до сторонніх, в нашому випадку — урядових осіб, свідчив про заміну звинувачувального процесуального права слідчим (інквізиційним), на чому також наголошували попередні дослідники⁷⁵. Це було ознакою нового більш високого етапу як правового процесу загалом, так і правосвідомості, зокрема.

Процедурно зібрання жителів околиці проводились під відкритим небом на традиційному місці, коли всі учасники розташовувалися «ко-

лом копним». Мешканці кожного села ставали групами, щоб відстоювати свої інтереси разом. Спочатку сільські старости проводили «межи собою обмову водлуг обычаю и права копного, питаючи межы собою старец старца, чы вси со всех сел старцы и с подданными панов своих на копу вышли»⁷⁶. Кожен старец виходив «посеред усеи копы» й сповіщав про кількість присутніх і причини відсутності деяких односельчан.

Кількість зібраних на копу селян могла становити від декількох десятків до декількох сот чоловік, в залежності від розмірів судової околиці та суті справи. Так, у 1568 р. жителі двох сіл Луцького повіту на копі «з иншими дей многими людми Ярославичскими и Подлесецкими..., которых дей было о двести человек злодея своего на груши обесили (повисили. —)»⁷⁷. Зазначена кількість учасників копи свідчила про те, що в ній брали участь не лише голови дворищ, а практично все населення села чи сіл, в тому числі жінки і діти.

І дійсно, згідно з документальними матеріалами досліджуваного періоду, в правосвідомості селян абсолютна правомочність та справедливність копного рішення значною мірою залежала від найповнішої участі в копі всіх жителів околиці.

Важливо відзначити, що народна правосвідомість не передбачала якихось обмежень щодо участі жінок в копних судах. У 1563 р. на копі в Любчі Луцького повіту згадувалася «подданная ее милости пани Остиковое на имя Хана», якій «водлуг копного знайдения припал рок присяги о шкоды свои на человека князя Богушова Гринца Винника»⁷⁸. Жінки приносили присягу та допомагали розслідувати злочини на рівні з чоловіками, і навіть брали на себе ініціативу у певних правових діях⁷⁹.

Вікових обмежень щодо участі в копних судах теж не спостерігалось. І навпаки — селяни часто підкреслювали, що на копі були «вси от мала до велика»⁸⁰. Причому, відомості, наведені навіть дітьми, мали вагу аргументу і використовувалися «копними мужами» в судочинстві. Важливо також відзначити й той факт, що діти, буваючи на копах, не лише переймали зовнішній ритуальний порядок громадського судочинства, а й до тонкощів знайомилися з нюансами копного права, що забезпечувало живучість і розвиток останнього в середні віки.

Що ж стосується покарання, то все ж, думається, воно щодо неповнолітніх застосовувалося копними судами вибірково, оскільки право на українських землях у XV-XVI ст. вже вирізняло малолітніх, які, навіть скоївши протиправний вчинок, не вважалися суб'єктами злочину. Судебник 1468 р. малолітніми вважав дітей до 7 років, а Статути ВКЛРЖ 1566 і 1588 рр. — відповідно до 14 і 16 років⁸¹, хоча за повторні злочини малолітні каралися як дорослі.

Вихід і перебування на копі когось із дворища асоціювалися у народній правосвідомості із відповідальністю даного представника за всіх членів свого двору. У 1568 р. на копі в Луцькому повіті, коли виникла необхідність заслухати свідчення селянина Васка, то його батько «Грицько, стоячи на копе поведил, иж я за сына своего хочу в отказе быти, и што зостану з разсудку вашого винен, терпеть хочу»⁸². Тобто заступник зобов'язувався нести всю відповідальність за свого родича. Хоча інколи співгромадяни відмовлялися заступатися за своїх близьких, мотивуючи це так: «.. он уже не есть в опеце нашей, свой дом маеть»⁸³. Заступництво існувало і в правовідносинах між селами, коли декілька представників могли заступати на копі цілу громаду. Дана правова норма увійшла і в Статути ВКЛРЖ (1566, 1588 рр.). Останній передбачав, що коли потерпілому «видится шкода села... тогда три мужи с онога села которых он обереть мають присягнути, як в том селе шкодника его не ведають и сами шкодниками не суть». А у випадку вбивства на території села невідомої людини за кожне з околичних сіл заступалися «по три человеки старших, яко войтов, лавников и иных мужов добрых веры годных» (1566. — р. XI, арт. 31; 1588. — р. XI, арт. 26; р. XIV, арт. 2)⁸⁴.

Крім жителів судової околиці—людей суграничних, які в обов'язковому порядку були зобов'язані брати участь в копних судах, на копах джерела часто фіксували людей «сторонних». Так, на копі в с. Богуринському Луцького повіту в 1569 р. крім всіх жителів села ми бачимо «к тому и сторонних людей, то есть з Новоставец... подданного Осипа Семеновича, а подданного князя Ярославича Томила Микитича»⁸⁵. Дана традиція звичаєвого права увійшла у всі три Статути ВКЛРЖ (1529, 1566, 1588 рр.). Останні, щоправда, передбачали використання сторонніх людей лише на копах «об испаши» (потраві посівів. —) та при гонінні сліду (1529 р. — р. XII, арт. 2; р. XIII, арт. 2; 1566 р. — р. XIII, арт. 2; 1588 р. — р. XIII, арт. 2; р. XIV, арт. 9)⁸⁶, хоча на практиці це застосовувалося ширше. Головна мета використання сторонніх людей, згідно з селянською правосвідомістю, полягала в залученні додаткових, незацікавлених у справі свідків, які б запам'ятали все, що діється на копі, і при потребі засвідчили копне рішення (оскільки систематичних записів копних вироків до середини XVI ст. не велось). За збереження в пам'яті такої інформації вони отримували спеціальну плату — «пам'ятне». У 1591 р. на копі в Луцькому повіті сторонні «люди добрые» згадували: «...может дей тому зо дванадцать лет» збиралась громада і визнала винними жителів с. Брехова «на што и паметное есмо взяли»⁸⁷, тобто через 12 років вони чітко переповіли рішення давнього копного суду.

Загалом інститут сторонніх людей був відомий і давньоруським судам. Згідно із ст. 77 ПП, жителям околиці теж належало «след гнати с чюжими людми»⁸⁸. Причому, процедура переслідування по слідах повинна була вестись з участю людей, які не належали до даної судової околиці, а були лише сторонніми свідками. Інститут «чужих людей» у Київській Русі був важливий і для запам'ятовування прийнятих на вічах-копах рішень, оскільки про їхній запис твердити не доводиться, хоча у ПП і згадується «писец» (ст. 74), який їздив з князівськими посланцями по сільських околицях для збору «віри» та «продажи» і за це отримував 10 кун⁸⁹.

Значення письмових судових рішень та необхідність у певних випадках зміцнити їх пам'яттю сторонніх людей усвідомлювалася і в XIII ст. В одному з договорів смоленського князя Мстислава від 1229 р. говорилося: «.. що робиться у часі, те й зникає у часі, але якщо наказано буде добрим людям або стверджено грамотою, те буде всім відоме і тим хто після нас в живих залишиться»⁹⁰.

В подальшому в звичаєво-правовій культурі ВКЛРЖ освідчення «людьми добрими віри гідними» конкретних судових ухвал, винесених в тому числі й громадськими судами, зберігало пріоритетність в системі процесуальної доказовості. Хоча в міру поширення так званого «писаного права», яке в шкалі найбільш вірогідних судових доказів вже віддавало перевагу писаним документам, останні поступово виходять на передній план і визнаються беззаперечними. Одні з перших судових листів, які, поряд із іншими господарськими привілеями, було вписано до книг Литовської Метрики, відносяться до 80-х рр. XV ст. й стосуються «Книг судових...» Казимира IV Ягеллончика. За часів великокнязівського урядування його сина Олександра (1492-1506 рр. (у 1501-1506 — король Польщі)) подібна практика розширилася, а також урядовці почали видавати виписи з метричних книг, що стосувалися раніше ухвалених судових рішень. І лише з перших років правління Сигізмунда I Старого (1506-1548 рр.) були заведені метричні книги для запису винятково судових справ, щоб «в тых книгах початы писатися листы судовые и теж про памят суды»⁹¹, хоча й після цього ми не спостерігаємо масового внесення до метричних книг рішень саме громадських судів, оскільки в даний період лише деякі учасники копних судів ініціювали відправку копної делегації для оформлення судових рішень у книгах гродських і земських. За таких обставин дещо змінюється і роль давніх сторонніх людей, бо вони вже були зобов'язані не лише запам'ятати всі деталі копи, але й з'явитися в уряд гродський, викласти суть справи та засвідчити рішення громадського суду для оформлення необхідних записів. Так, на копі в

с. Красному Луцького повіту (1598 р.) потерпіла «Палагея Сачковая, давши паметное, просила абы тое добровольное сознание людей добрых, сторонних до книг гродских Луцких было записано»⁹². Письмові рішення копних судів інколи іменувалися джерелами як «лист копный», «цедула» і т. п.⁹³

Серед учасників копних судів, крім «мужів» — голів дворогосподарств та сторонніх людей, також були присутні офіційні представники місцевої адміністрації. Вони, як правило, виступали на копах в ролі свідків, а запрошував їх на суд зацікавлений у офіційному засвідченні вироку копи селянин. На початку XVI ст. великокнязівська влада наказувала своїм намісникам сприяти діяльності копних судів, і якщо селяни вимагали офіційних свідків, то посилати останніх. В одному із своїх послань Марківському державці Сигізмунд I писав: «... естли который муж на копу децкого озметь, тогды наместник твой мает на копу ездити и децких давати, кому будет потреба»⁹⁴. У великокнязівській уставній грамоті керівникам волостей від 1529 р. так регулювались виплати урядовим особам, яких брали на громадські суди: «...кгда подданный наш возьметь державцу на споршизну якую, на суд о земле, або о сеножать, тогды подданный наш, который винен зостанет мает заплатити яловицу, або полкопы грошей: а врядник державчин выедеть, тогды десять грошей, а коли понаместничок або тивун выедет тогды пять грошей»⁹⁵. Крім вказаних урядових осіб, серед представників місцевої адміністрації, які виїжджали на копи, до прийняття другого Статуту 1566 р. були «вижі».

Після закінчення копного суду виж і сторонні люди з'являлись в уряд гродський і переказували суть справи, а також те рішення, яке прийняла копа. На копному суді в Луцькому повіті (1563 р.) селянка Хана «паметное вижу врядуному и людем сторонним дала». А також просила, щоб її «светченья» було записане. Після цього староста луцький «вижово сознание в книги замковые записати казал»⁹⁶.

Вижами на копах були представники різних верств суспільства. У 1558 р. учасникам копного суду представників «многих сел» Луцького повіту підстароста луцький «уряду замку гродського придал вижом служебника Яцка»⁹⁷. А на копу в 1563 р. підстароста луцький посилав «вижом боярина красносельского Ждана Овиловича»⁹⁸.

«Устава на волоки» (1557 р.), положення якої поширювались частково на Волині, вже передбачала, що «если подданный один другому между переореть и сказить (пошкодить. —), ино врядунику на копу не ездити и проезду не брати, але войт между направит и возьмет на том кто ее сказал на вряд 12 грошей, а себе за працу 4 гроши»⁹⁹. «Устава» також передбачала «становление» в селах по 2-3 і більше лавників, «которых по-

винность шкод mezi подданных в испасех и в иных речех огледати, а за працу лавнику огледного от шкоды грош»¹⁰⁰.

Після проведення судово-адміністративної реформи (1564-1566 рр.) на українських землях у складі ВКЛРЖ офіційними представниками в громадських судах стають возні. Прийнята у 1555 р. додаткова стаття до Статуту 1529 р. дещо систематизувала роль возних при виїзді на копу і впорядкувала виплати офіційним особам: «... в какой колве справе судебной буде возный с права послан, або то кого будет взят, на каждую милю мает дан быта ему 1 грош, от огледанья ран... от хлопских, чий колве раны по грошу, от присяги каждое где будет возный догледати, маеть ему быти дано два гроши. Писарю... от записаня до книг по грошу»¹⁰¹. Крім вказаних, возний виконував і інші функції, які були пізніше узаконені Статутами (1566, 1588 рр.).

В цілому возні були службовими особами не тільки на копах, але й при гродських і земських судах в кожному повіті. Вони часто виконували в різних судах тотожні функції: огляд місця злочину, ран, тіла вбитого, викликали до суду необхідних осіб, слідкували за порядком в суді та за виконанням вироків суду, підтверджували різні ділові папери своїм підписом та печаткою¹⁰². Вказані фактори призводили до того, що окремі судові дії в урядових та громадських судах поступово уніфікувались, все більше витісняючи давні звичаї громадського судочинства.

Що стосується загальної компетенції громадських судів, то в народній правосвідомості домінувало уявлення про копу, як всевладний судовий орган у вирішенні практично всіх аспектів селянських правовідносин. Жителі сіл в присутності околичних сусідів (сторонніх людей) та офіційних свідків вирішували на копах різноманітні питання, які стосувалися практично всіх сторін селянського життя. В період, що розглядається, на народних копних судах перш за все розслідувались різні злочини: крадіжки коней¹⁰³, худоби та іншої живності¹⁰⁴, бджіл та меду¹⁰⁵, різних речей¹⁰⁶, грошей¹⁰⁷. Копні суди розбирали справи про свідому купівлю крадених речей або їх переховування¹⁰⁸, розбійні напади та грабежі¹⁰⁹, про знищення селянської власності або її порчу¹¹⁰. До компетенції копи відносилися й питання про тілесні пошкодження та вбивства селян, а також справи про чаклунство¹¹¹. Крім так званих кримінальних правовідносин, копи також регулювали й інші сторони громадського життя, зокрема, цивільноправові (майнові спори¹¹², сімейні конфлікти, а також справи про розмежування орних земель та угідь¹¹³ тощо).

Таким чином, основу народних правових уявлень на українських землях у складі ВКЛРЖ складало звичаєве, а точніше — копне право, норми якого, своєю чергою, у повсякденні були засадничою підвалиною

кошого судочинства. Зазначені ж громадські суди відігравали провідну роль в урегулюванні цивільно-правових та кримінальних правовідносин як в межах окремих територіальних громад, так, власне, й вузьких та широких судових околиць, а також свідчили про високий рівень народної правової культури і правових звичаїв.

Характерно, що в народній правосвідомості XVI ст. окрім відзначених суто правових уявлень поселян відображалися й більш загальні риси середньовічної ментальності. Зокрема визнання правомірними тільки тих віч-коп, які відбувалися на традиційних місцях пов'язувалося не лише з бажанням дотримуватись традицій і звичаїв предків, а й з вірою в надзвичайну утаємничену силу таких місць. Назва ж останніх — коповище, копище, — а пізніше розташування поблизу церкви свідчили про надію селян на божественну допомогу у прийнятті вірного копного рішення, а загалом про релігійний синкретизм селянського світосприйняття: язичницьке обожнювання лісу, урочища, галявини та християнське звернення до Бога під час копної присяги у церкві.

¹ Про деякі теоретичні аспекти вивчення народної ментальності та правосвідомості докладніше див.: Гурбик А. А. Крестьянское правосознание на украинских землях в составе Великого Литовского княжества // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі «Пстарычная памяць народаў Вялікага княства Лытоускага і Беларусі XI—XX ст.». (Гродна, 3-5 ліпеня 1996 г.). Кніга 7. — Гродна, 1996. — С 191-194; Гурбик А. О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної самосвідомості. — К., 2001. — С 57-70.

² Історіографію проблеми та огляд джерел див.: Праці комісії для вивчення історії західноруського та українського права (далі — Праці комісії). — К., 1928. — Вип. 4. — С 3-33; Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. — Львів, 1928. — С. 1-6; Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. // Укр. іст. журн. — 1990. — № 10. — С 110-111.

³ Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI—XVIII ст. // Праці комісії. — К., 1928. — Вип. 4.

⁴ Там само. — С. VI.

⁵ Акты о копных и панских судах (далі — Акты КПС) // Материалы для истории судостройства и судопроизводства в Литовско-Русском государстве. — К., 1897. — Т. 1. — № 34. — С. 68.

⁶ Архив Юго-Западной России издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1876. — Ч. VI. — Т. 1 — № 88. — С. 171; Акты КПС. — № 57. — С. 125.

⁷ Акты КПС. — № 190. — С. 443.

⁸ Архив ЮЗР. — Ч. VI. — Т. 1. — № 96, 105. — С. 296, 346.

⁹ Акты издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далі — Акты ВАК). — Вильна, 1891. — Т. XVIII. — № 35, 141, 182, 224. — С. 17, 123, 175, 255.

¹⁰ Иванишев Н. О древних сельских общинах в юго-западной России. — К., 1863. — Приложение. — № 3. — С. 51-52.

¹¹ Археографический сборник документов относящихся к истории Северо-западной Руси, (далі — Археографический сборник документов). — Вильна, 1867. — Т. 1. — № 31. — С. 114.

¹² Там само. — С. 115.

¹³ Там само. — С. 106.

¹⁴ Там само. — С. 122.

¹⁵ Там само. — С. 110.

¹⁶ Ващук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV — першій третині XVI століття // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С 163; Lietuvos Metrika (1518-1523). — [rasu knyga 11. — Vilnius, 1997. — P. 144.

¹⁷ Акты ВАК. — Т. VI. — Предисловие. — С. 5.

¹⁸ Акты ВАК. — Т. XVIII. — № 174. — С. 166.

¹⁹ Иванишев Н. Указ. соч. — № 3. — С. 51-52.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДАУК). — Ф. 256. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 43.

²¹ Акты КПС. — Т. 1. — № 185. — С 421.

²² Иванишев Н. Указ. соч. — № 4. — С. 56-57.

²³ Там само. — № 3. — С 45-55.

²⁴ Акты КПС. — Т. 1. — № 127. — С. 300-302.

²⁵ Иванишев Н. Указ. соч. — № 3. — С. 51-52

²⁶ Акты относящиеся к истории Западной России (далі — Акты ЗР). — СПб., 1846. — Т. 1, — № 2. — С. 9.

²⁷ Гурбик А. О. Про общинное судочинство на Україні доби феодалізму // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С 63; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyjskiego we Lwowie (далі — AGZ). — Lwów, 1887. — Т. XII. — S. 425-426.

²⁸ Судебник короля Казимира Ягелловича, данный Литве 1468 г. // Хрестоматия по истории русского права. — К., 1915. — С. 38-39.

²⁹ Там само. — С. 39.

³⁰ Там само. — С. 41.

³¹ Там само. — С. 35.

³² Первый Литовский статут. Тексты на старобелорусском, латинском и старопольском языках (далі — Статут 1529 г.). — Т. 2. — Ч. 1. — Вильнюс, 1991. — С. 310.

³³ Статут 1529 г. — С. 310.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 222.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само. — С. 306.

³⁹ Статут Великого князьства Литовского 1566 г. (далі — Статут 1566 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. — М., 1855. — Кн. 23. — С. 150

⁴⁰ Там само. — С. 179.

⁴¹ Статут Великого князьства Литовского 1588 г. (далі — Статут 1588 г.) // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. — М., 1854. — Кн. 19. — С. 248.

⁴² Там само. — С. 308.

⁴³ Статут 1588 г. — С. 311.

⁴⁴ Там само. — С. 301.

⁴⁵ Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — № 83. — С. 255-256.

⁴⁶ Археографический сборник документов. — Т. 1. — № 35. — С. 129.

- ⁴⁷Акты КПС. — Т. 1. — № 167. — С. 376.
- ⁴⁸Там само. — Т. 1. — № 302. — С. 696.
- ⁴⁹Иванишев Н. Указ. соч. — № 3 — С. 46-47.
- ⁵⁰Акты КПС. — Т. 1. — № 72. — С. 168.
- ⁵¹Там само. — Т. 1. — № 302. — С. 695-696.
- ⁵²Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 10, 41, 47, 77, 120.
- ⁵³Акты КПС. — Т. 1. — № 244. — С. 574.
- ⁵⁴Там само. — № 72. — С. 168.
- ⁵⁵Черкаський І. Назв, праця. — С. 105.
- ⁵⁶Статут 1588 г. — С. 301.
- ⁵⁷Акты КПС. — Т. 1. — № 97. — С. 223-226.
- ⁵⁸Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — № 72. — С. 212.
- ⁵⁹ЦДІАУК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 8. — Арк. 12.
- ⁶⁰Гурбик А. О. Вікові традиції й самоуправління міст серелновічної України // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність). — Рівне, 1993. — С. 13-15; Акты КПС. — Т. 1. — № 244. — С. 574.
- ⁶¹ЦДІАУК. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 182; Ф. 1471. — Оп. 1. — Арк. 106 зв.; Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 257; Там само. — Приложение. — С. 368-370, 414-417; Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 377.
- ⁶²Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989. — С. 182-183.
- ⁶³Акты КПС. — Т. 1. — № 232. — С. 554.
- ⁶⁴Там само. — № 128. — С. 303.
- ⁶⁵Там само. — № 134. — С. 314.
- ⁶⁶Там само. — № 267. — С. 626-627.
- ⁶⁷Свердлов М. Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. — 1981. — № 3. — С. 107.
- ⁶⁸Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Русская // Законодательство Древней Руси. — Т. 1. — М., 1984. — С. 60.
- ⁶⁹Там само. — С. 69.
- ⁷⁰Акты КПС. — Т. 1. — № 185. — С. 418.
- ⁷¹Леонтович Ф. Крестьяне юго-западной России по литовскому праву XV и XVI ст. // Университетские известия. — К., 1863. — № 10. — С. 50.
- ⁷²Статут 1566 г. — С. 164; Статут 1588 г. — С. 301.
- ⁷³Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Русская // Указ. соч. — С. 66.
- ⁷⁴Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 255-256.
- ⁷⁵Юшков С. В. История государства и права СССР. — М., 1950. — С. 205.
- ⁷⁶Акты ВАК. — Т. XVIII. — № 63. — С. 41.
- ⁷⁷Акты КПС. — Т. 1. — № 104. — С. 243.
- ⁷⁸ЦДІАУК. — ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 48 зв.
- ⁷⁹Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — № 24. — С. 60-61.
- ⁸⁰Акты ВАК. — Т. XVIII. — № 139. — С. 121.
- ⁸¹Судебник короля Казимира Ягелловича, данный в 1468 г. // Указ. соч. — С. 33; Історія держави і права України: В 2-х т. — Т. 1. — К., 2000. — С. 197.
- ⁸²Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 63.
- ⁸³Акты ВАК. — Т. XVIII. — № 227. — С. 259.
- ⁸⁴Статут 1566 г. — С. 164; Статут 1588 г. — С. 301, 358.

- ⁸⁵Там само. — № 2. — С. 41.
- ⁸⁶Статут 1529 г. — С. 93,99; Статут 1566 г. — С. 172; Статут 1588 г. — С. 310,350.
- ⁸⁷Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — № 73. — С. 216.
- ⁸⁸Пространная редакция суд Ярославль Володимирич Правда Русская. — С. 69.
- ⁸⁹Там само.
- ⁹⁰Демченко Г. В. Притомные люди и копная сторона // Варшавские университетские известия. — 1899. — № 5. — С. 4.
- ⁹¹Поліщук В. В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564-1566 рр. // Укр. істор. журнал. — 2003. — № 2. — С. 3-14; Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией (далі — РИБ). — СПб., 1903. — Т. XX, — Стб. 523,964; СПб., 1915. — Т. XXVII. — Стб. 373-509.
- ⁹²Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — № 88. — С. 272.
- ⁹³Там само, — № 91. — С. 282; Акты ВАК. — Т. XVIII. — № 138, 139. — С. 120, 122.
- ⁹⁴Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства. — М., 1892. — Приложение. — № 43. — С. 45.
- ⁹⁵Акты ЗР. — Т. 2. — С. 197.
- ⁹⁶ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 48 зв.
- ⁹⁷ЦДІАУК. — Ф. 256. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 43.
- ⁹⁸ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 48 зв.
- ⁹⁹Акты ЗР. — Т. 3. — С. 74; Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. — К., 1997. — С. 36-51.
- ¹⁰⁰Акты ЗР. — Т. 3. — С. 74.
- ¹⁰¹Там само. — С. 68-69.
- ¹⁰²Лаппо Н. Н. Земский суд в Великом княжестве Литовском в конце XVI века // Журнал министерства народного просвещения. — 1898. — № 5-6. — С. 275.
- ¹⁰³Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — С. 211-214.
- ¹⁰⁴ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 224-224 зв.
- ¹⁰⁵ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 99 зв.
- ¹⁰⁶Акты КПС. — Т. 1. — № 72. — С. 167-168.
- ¹⁰⁷Архив ЮЗР. — Т. 1. — Ч. VI. — Приложение. — С. 202-205.
- ¹⁰⁸Там само. — С. 59-64, 211-214.
- ¹⁰⁹Акты КПС. — Т. 1. — № 266. — С. 626.
- ¹¹⁰Там само. — № 128, 266, 348. — С. 302-303, 626, 770.
- ¹¹¹Архив ЮЗР. — Т. 1-2. — Ч. VI. — С. 312-313; Акты ВАК. — Т. XVIII. — С. 263-265, 267, 270, 304, 307, 309-311.
- ¹¹²Акты ВАК. — Т. XVII. — С. 11, 12, 19, 39.
- ¹¹³Там само. — С. 389-390; Акты КПС. — Т. 1. — № 128. — С. 300-302; Акты ВАК. — Т. XVIII. — Предисловие. — С. 20.